

**Universitat de les
Illes Balears**

Facultat d'Economia i Empresa

Memòria del Treball de Fi de Grau

**La pèrdua de renda per càpita relativa a les
Illes Balears. Un recull de literatura econòmica.**

Josep Soler Rotger

Grau d'Economia

Any acadèmic 2018-19

DNI de l'alumne: 41586889Z

Treball tutelat per Carles Manera Erbina
Departament de d'Economia Aplicada

S'autoritza la Universitat a incloure aquest treball en el Repositori Institucional per a la seva consulta en accés obert i difusió en línia, amb finalitats exclusivament acadèmiques i d'investigació	Autor		Tutor	
	Sí	No	Sí	No
	☒		☒	

Paraules clau del treball:

Illes Balears, creixement, turisme, productivitat...

Índex de continguts

1. Resum/Abstract	2
2. Introducció	3
3. El treball	3
4. El fenomen	4
5. Recull de literatura i debat	7
5.1. Dutch Disease	7
5.2. Kaldor i la importància de la indústria	9
5.3. La demanda efectiva	10
5.4. Rendiments decreixents	12
5.5. Turisme com a indústria rendista	14
6. Conclusions	17
7. Bibliografia	19
Annex. La productivitat per treballador durant la crisi	22

1. Resum/Abstract

Català

La caiguda relativa en renda per càpita a les Illes Balears és un dels fets més rellevants en la història econòmica contemporània. Aquest treball recull, sintetitza i intenta donar certa cohesió a tota una sèrie d'explicacions que s'han donat davant aquest fenomen, exposant els punts forts i febles de cadascuna d'elles i situant-les en el seu respectiu marc teòric. Finalment, s'exposen les conclusions que se'n deriven, discutint-ne les principals implicacions sociopolítiques.

English

The relative decline in income per capita in the Balearic Islands is one of the most important events in contemporary economic history. This work collects, summarizes and tries to give some cohesion to a whole series of explanations that have been given to this phenomenon, exposing the strengths and weaknesses of each one of them and placing them in their respective theoretical framework. Finally, the conclusions that are derived from it are exposed, discussing its main sociopolitical implications.

2. Introducció

“No han fet altra cosa, però, que crear les condicions d’una crisi estructural en la qual ara ens debatem i de la qual trigarem molts d’anys a sortir.”

Josep Melià, 1977

En els darrers quaranta anys, han estat molts els economistes illencs que s’han dedicat a investigar el model econòmic instaurat fa més de mig segle a les Illes Balears. Les indagacions econòmiques s’han fet des de molts àmbits (empresa, economia ambiental, models econòmics de previsió...), que ens permeten avui comprendre millor que mai una realitat complexa com la nostra. Pel que fa al creixement econòmic, hi ha prou evidència empírica com per afirmar que el turisme ha estat motor econòmic d’aquesta terra des dels anys seixanta del segle passat. Així i tot, aquesta no és una història lliure de controvèrsies. El relat del turisme com a sinònim de riquesa i benestar està sent més qüestionat que mai per la societat illenca, i això també s’ha reflexat en els cercles acadèmics, on s’intenta explicar perquè una regió que als anys vuitanta era capdavantera en PIB per càpita tant a nivell estatal com europeu avui es situa a mitja taula, mostrant un retrocés constant i tenint en compte que el nombre de turistes no ha aturat de créixer.

Davant aquest fet, a vegades ens trobam amb postures rígides, averses al diàleg i a trobar punts en comú. És per això que cobra especial importància la tasca de recollida i presentació de tots aquests punts de vista, sense perdre de vista la realitat, per a comprendre-la. Trobar una resposta de consens respecte al fenomen que ens ocupa és essencial per a fer-hi front mitjançant polítiques públiques des de tots els nivells. Calen aportacions el més objectives i eclèctiques possibles per assolir aquest consens, fent dialogar els diferents autors i les seves respectives postures, a partir d’un contrast rigorós amb les magnituds econòmiques que es posen en qüestió.

3. El treball

El present treball té com objectiu sintetitzar i donar cohesió a les diverses explicacions que s’han donat davant la pèrdua relativa de renda per càpita a les Illes Balears des dels anys vuitanta del segle passat. Per dur a terme aquest objectiu es farà servir el mètode d’agrupament o *lumping*, a partir de les principals aportacions, enllaçant els arguments dels seus autors, cercant punts en comú i també divergències. S’hi podrà trobar, per tant, un recull de nombrosos treballs d’autors illencs, emmarcats en els seus respectius marcs teòrics, assenyalant mancances i fortaleces de cada punt de vista. Es persegueix en darrera instància enumerar els elements més “indiscutibles”, que es troben a totes les explicacions

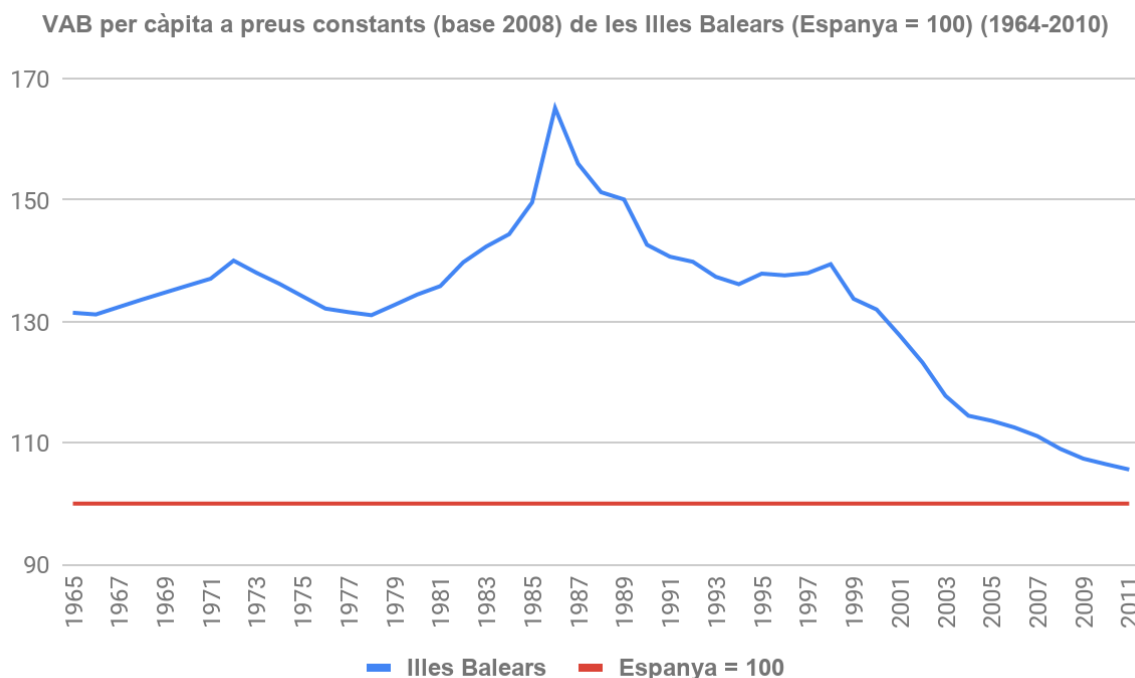
i ens serviren per orientar les investigacions futures i mesures de política econòmica necessàries.

L'ordre de presentació de cadascun dels relats respon a un sentit lògic. En primer lloc partim d'explicacions centrades en l'estructura productiva de la societat (banda de l'oferta): primer la malaltia holandesa, que ens presenta un model de reestructuració sectorial a partir de diferencials en els nivells de productivitat; a continuació trobam les Lleis de Kaldor, que vinculen creixement i estructura productiva. Es segueix amb el punt de vista keynesià de la demanda efectiva, que relaciona baixos nivells de renda per càpita amb una demanda agregada dèbil. A continuació es fa referència a la llei de rendiments decreixents, que també s'ha aplicat al cas balear. Això ens duu a desenvolupar una postura més recents i menys explorada: la idea que concep el turisme com una indústria rendista, a partir del concepte clàssic de renda. El debat dels clàssics sobre la renda s'ha aplicat i es segueix aplicant per entendre fets econòmics contemporanis, com la producció agrària a La Pampa argentina o l'extracció petrolera a Veneçuela. Es sosté que els avantatges comparatius dels "elements socioambientals" de les Illes Balears no difereixen, a nivell econòmic, d'aquests exemples. Finalment es farà un breu resum a mode de conclusió, fent èmfasi en les principals implicacions econòmiques del tema en qüestió.

Les principals aplicacions pràctiques del treball van en dues direccions. Per una banda a l'àmbit acadèmic, per fomentar el debat i l'apropament de postures, així com per reivindicar la importància de trobar una relació lògica entre distribució sectorial (en el nostre cas monocultiu turístic) i baixos nivells de productivitat. Per altra banda en l'àmbit de planificació i intervenció econòmica, a partir de les conclusions se'n pot derivar quina hauria de ser la resposta des de les institucions.

4. El fenomen

El fenomen econòmic que vertebrava aquest treball és la pèrdua relativa i constant de renda per càpita per part de les Illes Balears des de fa més de tres dècades (Vegeu gràfic 1). Això es dona tant si fem la comparació amb nivells mitjans espanyols com amb europeus. Segons la Memòria Socioeconòmica del CES (2018), aquest "és sense cap mena de dubte un dels fets més rellevants de la Història econòmica de les Balears dels darrers cinquanta anys". Al mateix document s'estableix l'inici del fenomen l'any 1985. Diversos autors (Alenyà i Navinés, 2010; Manera, 2009) s'avenen en fixar el punt d'inflexió cap a mitjans de la dècada dels vuitanta, coincidint amb la consolidació del segon boom turístic (Rullan, 1998).

Gràfic 1. Font: Memòria Socioeconòmica del CES (2017)

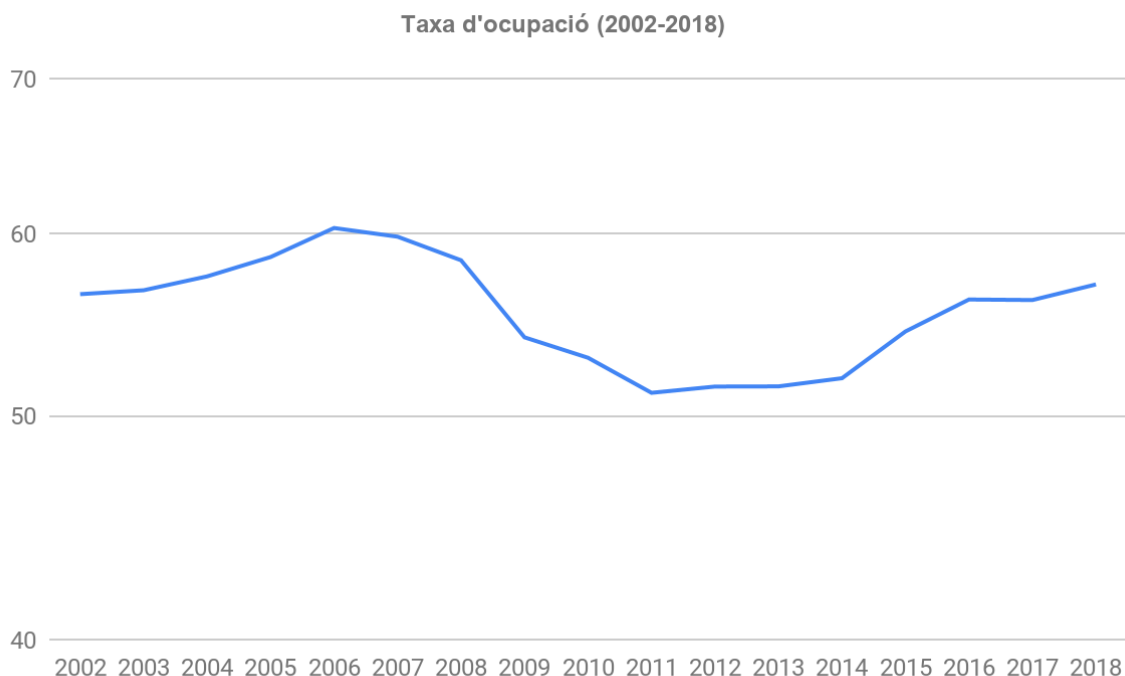
Una primera resposta intuïtiva és que la població balear va créixer un 25% entre el 2000 i el 2010 (CES, 2011). Això suposa un creixement del denominador en la definició de renda per càpita que explicaria la caiguda d'aquest indicador. Així i tot, cal plantejar que aquest augment de població es correspon amb un augment de la força de treball i que, per tant, la producció hauria d'haver crescut proporcionalment a aquest factor. Per tant, aquesta pèrdua de PIB per càpita relatiu s'ha d'entendre més com la manifestació del que realment és rellevant: una pèrdua de productivitat. Analíticament és fàcil deduir que:

$$Y/N = Y/L \cdot L/N = \pi L \cdot l^1$$

Aquesta postura agafa força si observam el comportament de la taxa d'ocupació els primers anys de segle. Tenint en compte que foren anys amb taxes de creixement poblacional anuals del voltant del 4%, el creixement de la taxa d'ocupació només es pot entendre pel que explicàvem al paràgraf anterior: el boom migratori dels 2000 va ser protagonitzat per persones en edat de treballar provinents del Sud Global². És a dir, la taxa d'ocupació no només no va caure, sinó que va créixer fins just abans de la crisi. (Vegeu gràfic 2).

¹ Y/N és PIB entre població. Si multiplicam el numerador i el denominador per L (treball), obtenim que la renda per càpita es pot explicar com a producte de: πL (productivitat del treball) i l (taxa d'ocupació sobre població resident).

² Sud Global és el nom amb que diversos autors i moviments postcoloniais i altermundistes anomenen el conjunt de països del tercer món en vies de desenvolupament.

Gràfic 2. Font: elaboració pròpia a partir de dades de l'EPA recollides per l'Ibestat

Si tot i ser la Comunitat Autònoma que més ha crescut demogràficament des de finals del segle passat hem retrocedit en el rànquing de renda per càpita, tenint en compte que la taxa d'ocupació s'ha mantingut constant i fins i tot va créixer (al gràfic s'ha de tenir en compte el shock de la Gran Recessió), el problema és de productivitat (vegeu Annex). Aquest és un axioma acceptat per la majoria d'economistes illencs. Revisant literatura, trobam:

"(...) l'evolució de la productivitat és una variable clau que cal seguir per poder explicar, de manera convincent, el creixement de la renda per càpita d'una economia concret." Manera (2009)

"Así, las políticas deben dirigirse a paliar el menor crecimiento de la productividad que se deriva de la propia especialización productiva (...)" Capó (2006)

"Tant de bo tinguéssim un problema cíclic, el que tenim és un problema estructural. Les deficiències estructurals provoquen problemes de productivitat." Riera (2015)³

Per tant, partim d'una primera observació superficial, la pèrdua relativa de renda per càpita respecte la mitjana espanyola i europea. Advertim tot d'una que aquesta no pot ser explicada per un simple augment sobtat de la població, i això ens duu a concebre el fenomen en la seva forma més abstracta: la productivitat.

³ Entrevista a l'AraBalears: https://www.ara.cat/opinio/Antoni-Riera-Tant-Balears-estructural_0_1325267621.html

Aquesta té implicacions essencials en el creixement econòmic. Del que es tracta primer de tot, per tant, és d'entendre quina relació té el model econòmic balear amb aquest baix nivell de productivitat.

5. Recull de literatura i debat

Des de l'aparició de la indústria turística de masses als anys 60, les Illes Balears gaudien d'uns bons nivells de productivitat. És a principis del segle XXI que els economistes illencs observen que les pèrdues de finals dels anys 80 podien no ser un fet aïllat i es comença a tractar el tema. En aquest apartat es desenvoluparan les diverses explicacions que es donen del fenomen tractat al punt anterior mitjançant el mètode de *lumping* o agrupament. En primer lloc els situarem en el seu respectiu marc teòric, per llavors exposar el seu contingut i acabar fent balanç dels seus punts forts i febles, així com analitzant la seva aplicabilitat al cas balear. Algunes de les publicacions col·lectives que s'han emprat per dur a terme aquesta tasca són *Comportament de la productivitat i la competitivitat* (CES, 2004) i *Repensem el model de creixement balear* (dir. Forcades, 2006).

5.1. Dutch Disease⁴

A la literatura econòmica s'empra aquest nom per referir-se a aquells casos en que, paradoxalment, l'abundància en recursos naturals provoca situacions d'estancament econòmic. El terme s'associa a la crisi que va patir el sector manufacturer holandès després d'una sèrie de descobriments de jaciments de gas als anys seixanta del segle passat. Segons el model (Corden i Neary, 1982), trobam una economia amb tres sectors: béns comercialitzables (sector tradicional manufacturer i exportador), béns no comercialitzables (construcció i serveis) i sector emergent. El boom del sector emergent provoca altes taxes de productivitat, pel que, assumint un mercat laboral flexible, atreu treballadors des dels altres sectors. Aquest guany de productivitat té conseqüències sobre el tipus de canvi, ja que el sector emergent, produeix tal entrada de divises que aprecia la moneda, afectant a la competitivitat dels sectors productius tradicionals. L'efecte és una especialització de l'economia en aquest sector emergent, que es pot veure atenuat per l'arribada d'immigrants que treballin al sector tradicional.

Seguint Corden (1984): "*Booming Sector models can also illuminate many historical episodes where there have been sectoral booms, with adverse general equilibrium effects*", diversos treballs sostenen que la reestructuració productiva que ha tengut lloc als destins turístics de sol i platja no és gaire diferent de la soferta per economies que han experimentat un augment de la riquesa associat

⁴ El terme anglès *disease* es pot entendre com a malaltia, trastorn o enfermetat. Es farà referència al terme en la versió traduïda "mal holandès"

al descobriment i explotació de recursos naturals. Així, la història econòmica del turisme a les Illes Balears es podria entendre com una manifestació del mal holandès (Veure Capó, Riera i Rosselló, 2005 i Capó, J, 2006).

Aquesta interpretació és prou interessant, perquè ens permet entendre que les condicions climàtiques, paisatgístiques i socioculturals d'un indret son avantatges comparatius susceptibles de ser explotats per la indústria turística. Aquest fet serà clau per a interpretar aquesta indústria com a rendista més endavant.

Al voltant d'aquest model clàssic del mal holandès hi ha molta literatura que relaciona recursos naturals i creixement econòmic a través de la productivitat. Per exemple, Gylfason (2001) explica el reduït creixement que presenten regions riques en recursos naturals a partir d'un baix nivell formatiu del seu factor humà. Aquest fet es donaria per la baixa formació que requereix el sector relacionat amb els béns naturals. Per altra banda, Torvik (2001) apunta a la importància del *rent-seeking* per explicar el poc valor afegit que presenten aquestes regions. Segons ell, les diferències entre rendibilitats provocarien el moviment dels emprenedors cap a sectors improductius. Aquests punts de vista semblen versemblants per a les Illes Balears, que son la Comunitat Autònoma amb més abandonament escolar (26,5%, segons dades del SEIE 2018) i on hi tenen un gran pes activitats rendistes i improductives com el lloguer turístic.

Pel que fa a la relació entre turístització i baix nivell educatiu, cal assenyalar un recent estudi realitzat per dos professors de la UIB (Vegeu Oliver, Rosselló-Villalonga, 2019), on es troba que les regions espanyoles especialitzades en sectors productius intensius en factor treball, com és el cas de les Illes Balears amb el turisme, presenten unes taxes d'abandonament escolar més elevades. En aquest sentit la tesi de Gylfason seria certa pel fet que l'explotació de recursos naturals implica nivells elevats de mà d'obra poc qualificada, però aquest fet seria extensible a molts altres factors com la construcció, la indústria mecanitzada o l'hostaleria.

La principal objecció que es pot fer a l'explicació del cas balear com a mal holandès seria que aquests coincideixen en fons però no en forma. En el cas balear, la pèrdua de competitivitat del sector tradicional via apreciació de la moneda no sembla massa realista. Sense una moneda pròpia, i tenint en compte la poca capacitat d'influència del nostre sistema productiu sobre la peseta i l'euro, s'han de cercar altres explicacions a la desindustrialització. Una altra objecció clau és que el model descrit anteriorment no fa cap referència a les diferències entre taxes de guany entre sectors i a la mobilitat de capitals entre aquests. S'explica el desequilibri únicament a partir de la reassignació de recursos en l'esfera laboral. En canvi, diversos autors sostenen que s'ha d'entendre l'especialització productiva més com un resultat lògic dels diferencials de

rendibilitats entre branques econòmiques: *“en el període 1964-2011 la taxa de guany de comerç i hostaleria a Balears s’ha mantingut sempre per sobre de la taxa de guany regional”* (vegeu Manera, C., Franconetti, J. & Navinés, F., 2016). Així, és la inversió guiada per la taxa de guany qui determina aquest procés, complint-se la Llei de tendència a l’igualació de les taxes de guany.

Un altre fet a destacar és que les elevades taxes de productivitat en el sector turístic que, segons el model, explicarien l’absorció de recursos cap aquest, desapareixen cap a mitjans dels anys vuitanta, com s’ha desenvolupat al primer apartat. Malgrat això, aquesta indústria no ha aturat de créixer. Per posar un exemple, al període 2001-2007 les Illes Balears presenten la pitjor productivitat per ocupat de tot l’Estat i, a la vegada, son la comunitat que més immigració reb, destinada principalment a ocupacions relacionades amb el turisme.

5.2. Kaldor i la importància de la indústria

Nicholas Kaldor va mostrar el 1966 que existeix relació empírica entre creixement econòmic i pes de la indústria en l’economia d’un país o regió. En el que s’han anomenat *Lleis de Kaldor* s’agrupen els principals postulats d’aquest economista pel que fa a aquesta relació. A partir de Thirlwall (1983) els enunciam de la següent manera:

1. La indústria és la principal responsable del creixement econòmic. Segons aquesta llei hi ha relació entre pes del sector industrial i evolució del PIB.
2. També relacionada amb P.J. Verdoorn, afirma que un major *output* industrial genera creixement de la productivitat en el mateix sector.
3. El creixement de la productivitat del conjunt de l’economia està positivament relacionat amb els increments de la producció industrial i negativament amb la variació de la població ocupada en els sectors no industrials.

Podem trobar aplicacions de la tercera llei al cas balear a Navinés i Mascaró (2004) i Navinés (2006). Segons aquests autors, la baixa productivitat a les Illes s’entendria com una conseqüència de la seva terciarització. Així la indústria turística, en tal que es basa en els serveis, estaria relacionada amb nivells baixos d’inversió en Innovació i Desenvolupament, que a la llarga condueixen a una situació de baixes taxes de creixement econòmic:

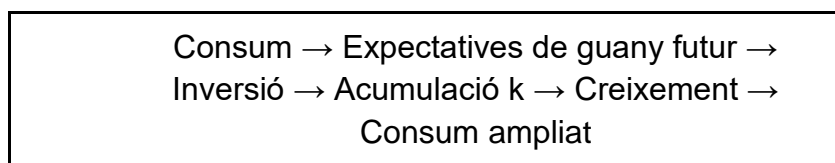
“Es tracta de comprovar que l’especialització turística (que en el cas de Balears és una especialització terciària en treball poc qualificat) genera al llarg del temps una corba de tipus de rendiments no creixents de la taxa de productivitat del treball que s’ajusta perfectament a la hipòtesi postulada per la Tercera Llei de Kaldor.” Navinés i Mascaró (2004)

Cal aclarir que en els mateixos treballs es defensa que la revolució tecnològica de les TIC a finals dels anys 90's té moltes aplicacions al sector terciari, i que, per tant, un procés de terciarització és compatible amb un augment de la productivitat del treball. Tot i això, les Illes Balears dediquen tan sols un 0,33% del seu PIB en R+D (Recerca i Desenvolupament), mentre que la mitjana estatal es situa a l'1,19%. La despesa en innovació de les Illes representa tan sols el 0,26% del total estatal. Només Extremadura, Ceuta i Melilla queden per davall d'aquesta minsa aportació.⁵

Aquest darrer paràgraf és prou significatiu i evidencia que la baixa productivitat del model balear no s'ha d'entendre tant com una conseqüència d'una terciarització en forma turística, sinó més bé a partir de la pròpia naturalesa d'aquesta indústria concreta. És per això que més endavant s'explicarà aquesta peculiaritat a partir de les definicions clàssiques de renda, i com aquest fet es relaciona amb la inversió i la productivitat, això és, amb el creixement.

5.3. La demanda efectiva

El concepte de demanda efectiva és un dels elements centrals en el sistema teòric keynesià. A la Teoria General (1936), Keynes planteja la inversió del que fins al moment era un dels supòsits més inqüestionats de l'economia: la Llei de Say. Si aquesta afirma que l'oferta crea la seva pròpia demanda, l'economista anglès capgira la fórmula dient que la demanda també té un paper central en la determinació dels nivells de renda. Pel que fa a l'aplicació d'aquest concepte a llarg termini, el primer en intentar-ho va ser Roy Harrod (1939) amb un model que es va demostrar inestable. Traslladar el concepte més enllà del curt termini implica assumir que la demanda és determinant en el procés d'acumulació del capital i, per tant, del creixement econòmic. Pels post-keynesians la inversió determina l'estalvi i no a l'inrevés. La inversió futura vendria determinada, a més, pel consum present, ja que aquest modifica les expectatives de guany. Així, la cadena seqüencial⁶ del creixement econòmic seria la següent:

Aquest plantejament està fortament relacionat amb la distribució de la renda i el nivell d'ocupació d'una societat de la forma següent: uns salaris elevats impliquen un alt nivell de consum, que a la vegada incentiva la inversió. De la mateixa manera, un alt nivell d'atur és el símptoma laboral d'un desajust entre la

⁵ Dades de l'Enquesta d'Innovació de l'INE (2016). Consultats a la Memòria Socioeconòmica del CES (2018).

⁶ Una cadena seqüencial explica una sèrie de causalitats entre magnituds econòmiques.

inversió i l'estalvi, ja que la societat produeix per davall del que podria (insuficiència de la inversió). Aquest punt de vista és utilitzat per explicar la pèrdua de renda per càpita relativa a les regions turístiques, en dos sentits.

El primer punt de vista es centra en la demanda interna i és la defensada per, entre d'altres, l'economista català Miquel Puig⁷. Aquesta tesi afirma que la insuficiència de la inversió ve donada per un baix consum inicial, al principi de la cadena. És a dir, els baixos nivells salarials d'un territori son la causa primera de la insuficiència de la inversió. En aquest sentit bastaria amb elevar els salaris respecte la productivitat per reajustar l'estalvi i la inversió. Això no és més que millorar la distribució de la riquesa, fent caure la quota d'excedent. Es pot entendre que el rerefons teòric d'aquesta postura coincideix amb la idea kaleckiana⁸ del multiplicador del consum. Segons aquest autor la insuficiència de la inversió és causada per la baixa propensió a consumir de la classe capitalista, pel que una distribució de la renda més favorable als salaris serviria per reduir les diferències entre els nivells d'inversió i estalvi i, per tant, apropar-se a la plena capacitat de l'economia. Aquesta concepció del flux circular de la renda es pot expressar amb una cita que sovint és assignada a aquest economista: *“els treballadors gasten el que guanyen, els capitalistes guanyen el que gasten.”*

La segona explicació parteix d'una petita variació en la cadena seqüencial: el principal determinant de la demanda és el consum turístic. La demanda exterior condiciona així la cadena seqüencial a partir de la despesa dels turistes estrangers (Navinés, 2010). Segons aquest punt de vista l'economia balear esta totalment condicionada als nivells de renda dels principals països emissors de turistes. La tesi es fonamenta en diversos treballs que mostren una forta correlació entre les variacions del PIB dels principals països emissors de turistes (Alemanya i Gran Bretanya) i la despesa per turista a les Illes (Navinés, Planas, Ronquillo, 2002; Navinés, Ronquillo, 2001). Per tant, el nivell d'inversió a les Balears es veuria determinat, en primera instància, pels nivells de renda d'aquests països, mitjançant la despesa turística, i no tant pels nivells de demanda domèstics. La cadena modificada seria, llavors, la següent:

PIB Països d'origen - Demanda turística → Despesa
turística → PIB balear → EBE → ΔK (Inversió)

⁷https://www.elconfidencial.com/economia/2018-10-04/turismo-espana-regiones-ricas-habitantes-pobres_1625210/

⁸ Michał Kalecki fou un economista polonès de formació marxista, membre de l'escola de Cambridge. Sovint es diu que les seves idees son precursors a les de Keynes, però que no es van difondre per estar publicades originàriament en el seu idioma natal.

Les explicacions relatives a la demanda efectiva es poden incloure dins el que sovint s'anomenen teories subconsumistes. Malgrat l'heterogeneïtat tant temporal com ideològica que els caracteritza (en podem trobar versions des dels primers clàssics a autors contemporanis) se'ls pot agrupar en el següent raonament: el funcionament mateix del sistema és incapaç de generar demanda suficient com per assegurar la reproducció del procés acumulatiu. En altres paraules, la capacitat productiva creix per damunt de la capacitat d'absorbir-la, en absència de fonts de demanda externes. Segons aquest punt de vista el capitalisme tendeix a l'estancament (Shaikh, 1978). La principal crítica que es pot argumentar és que els autors subconsumistes conceben el consum com a element determinant del procés, quan en realitat ho és la rendibilitat, això és, la taxa de guany. Tenint en compte això, un augment de salaris, donada els baixos nivells de productivitat balears, podria posar en perill la mateixa lògica del sistema, ja que afectaria a la taxa de guany, que és, en darrera instància, l'element causal de la nostra estructura productiva.

Un altre element que ens manca en l'explicació de la demanda efectiva és la qüestió de la productivitat. Com s'ha mostrat a l'apartat quart, aquesta és una qüestió clau en el cas que ens ocupa, i en el cas d'aquestes explicacions l'obvien per explicar només la part observable del fenomen: el comportament relatiu del PIB per càpita. Així, es pot explicar que les regions turístiques que han perdut renda per càpita respecte la mitjana ho han fet perquè es basen en un model de preus mitjans/baixos que es sostenen en uns nivells salarials modestos, sense explicar que la productivitat laboral d'aquestes regions tampoc permeten nivells salarials molt elevats sense posar en qüestió la lògica mateixa del model via rendibilitat, com s'ha explicat en el paràgraf anterior. Per tant, l'explicació que es doni al fenomen no pot obviar de cap manera aquest element. S'ha de trobar una relació lògica i consistent entre indústria turística madura i baixos nivells de productivitat.

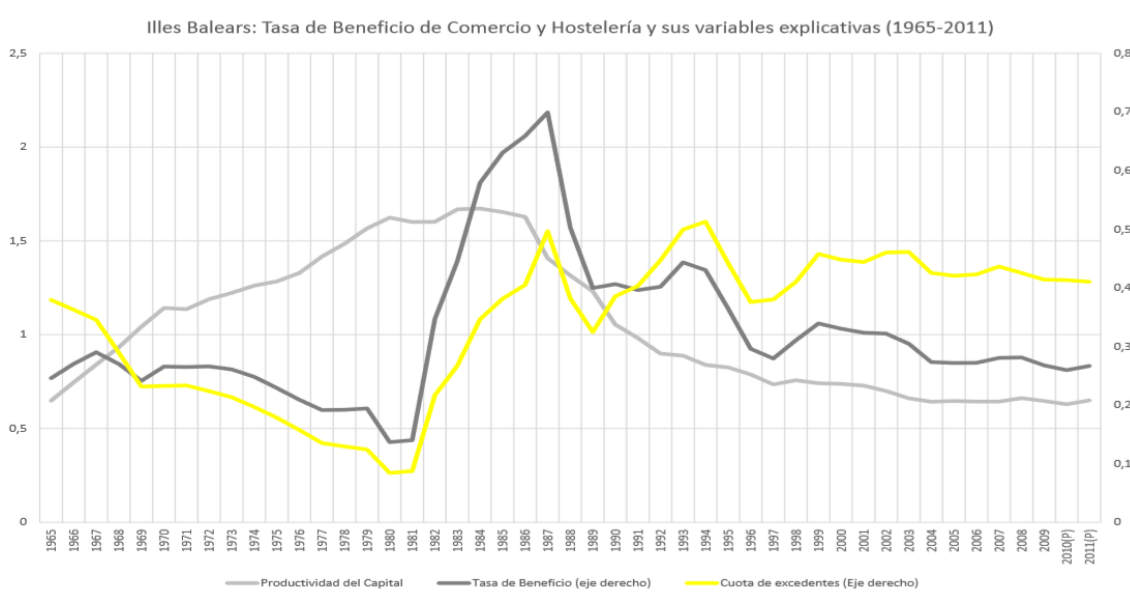
5.4. Rendiments decreixents

El concepte de rendiments decreixents és molt recurrent a la literatura econòmica. Fa referència a com en un procés productiu un mateix *input* genera amb el temps una quantitat d'*output* progressivament menor, i es pot fer servir tant a nivell microeconòmic com macro. Analíticament, implica que la funció de producció és marginalment negativa, això és: la segona derivada és menor que zero. L'origen d'aquesta idea té lloc als economistes clàssics (Adam Smith, David Ricardo, Thomas Malthus...). Aquests aplicaven el concepte a l'agricultura, on l'augment de la producció implica, assumint una tecnologia donada, el conreu de terres de cada vegada menys fèrtils, pel que la collita augmentava en menor mesura que la quantitat de terra explotada.

Aquesta hipòtesi encaixa amb la pèrdua de productivitat de les Illes Balears ja que si, com hem avançat abans, un augment del factor treball produeix *outputs* proporcionalment menors, ens trobam davant un cas de rendiments decreixents.

El concepte és també aplicable al consum del territori. Un major consum del territori pot afectar a la valoració mateixa del producte turístic, pel que un major nombre de turistes poden generar menys renda, de mitjana, que abans. Per posar un exemple numèric: cent mil turistes el 1990 podien valorar en 1000 unitats monetàries un producte consistent en: unes platges menys massificades, passejar pel centre de Palma amb tranquil·litat o visitar el mercat de Sineu sense tenir la sensació de ser a un parc temàtic. Posem pel cas que tres dècades després els turistes es tripliquen, amb la conseqüència lògica de modificar el producte. La renda creixerà en aquests trenta anys menys que proporcionalment al nombre de turistes, perquè ara aquests valoraran molt manco el producte. Aquest exemple fictici es correspondria amb rendiments decreixents.

Podem trobar aplicacions de la noció de rendiments decreixents al cas balear a *Manera, C., Franconetti, J. & Navinés, F. (2016)*. Els autors, des d'un punt de vista clàssic, conceben la taxa de guany com l'element determinant de la inversió en una economia capitalista. A partir de la seva desagregació, s'observa que els seus dos principals determinants son la productivitat del capital i la quota d'excedent com a la seva contrapartida. La productivitat del capital presenta un comportament negatiu des de mitjans de la dècada dels vuitanta (Vegeu gràfic 3). Segons els autors "(...) *el model de creixement balear ha entrat en una fase de rendiments decreixents, i el període d'inici de dit procés no és el començament del segle XXI –amb l'allau de l'increment demogràfic–, atès que és detectable molt abans.*"

Gràfic 3. Font: Manera, C., Franconetti, J. & Navinés, F. (2016)

Al mateix text es parla de rendiments decreixents en la productivitat del treball respecte la mitjana espanyola. En definitiva, trobam que el creixement de l'estoc del capital genera, a partir de la segona dècada dels 80's, un valor menys que proporcional a aquest augment. Això es correspon perfectament amb la definició que s'ha donat, i en aquest sentit els autors encerten per parlar de rendiments decreixents en el cas de l'economia illenca.

Així i tot cal assenyalar que els rendiments decreixents tenen un problema, i és que ens serveixen a mode descriptiu, però no per a comprendre el fenomen. És molt fàcil constatar que la renda balear ha crescut menys que proporcionalment a la força de treball o al nombre de turistes, i això certament es pot interpretar com una forma de rendiments decreixents, però això no ens permet entendre què està passant. Així com el concepte en els clàssics és de naturalesa geoquímica, i l'explicació del fenomen rau en el fet que la nova terra explotada té menys quantitat d'un cert nutrient o és més rociosa, no és el cas d'un sistema socioeconòmic com és el monocultiu turístic balear. Per entendre el fenomen que ens ocupa hem d'anar més enllà, i això és, entendre els determinants mateixos del creixement econòmic.

5.5. Turisme com a indústria rendista

Des d'un punt de vista clàssic⁹, i més concretament ricardià, s'interpreta la renda com un guany extraordinari que s'obté en aquells processos de producció que fan servir elements naturals, que per definició es troben geogràficament fixats i no son reproduïbles. Per l'estructura productiva de l'època que analitzaven els clàssics, la principal forma de renda que varen estudiar va ser l'agrària. Així, aquesta provindria de la diferència entre la fertilitat de terres, pel que el guany es mantindria al llarg del temps. En canvi, una innovació tecnològica en una indústria manufacturera generaria un guany extraordinari per l'empresa innovadora fins que aquesta millora es generalitzés arreu del mercat. Segons Roncaglia (1994): *“La teoria (ricardiana) de la renda diferencial diu que per a cada tros de terra la renda és igual a la diferència en el cost de producció respecte de la menys fèrtil de les terres de conreu.”*

⁹ Podem agrupar els economistes clàssics en dos grans grups pel que fa a l'explicació que es dona sobre la renda. Al primer grup hi podem trobar, entre d'altres, Malthus i Sismondi, i entén la renda a partir de la noció de preu de monopoli. Així, la renda seria la diferència entre el cost d'un factor i el preu monopolístic que determina el propietari d'aquest factor. En aquest cas la renda és contingent, i dependria únicament d'elements socials com la propietat del factor. El segon grup, format per Smith, Ricardo i altres, parteix de la llei del valor-treball. Per a ells, la renda es donaria per una major capacitat productiva del treball en aquells processos productius on intervenissin factors com els anomenats abans. Segons aquest punt de vista la renda existirà en tal que hi ha diferències qualitatives no reproduïbles entre factors. Al treball partim de la definició del segon grup.

El concepte de renda s'amplia a partir de la lectura de Ricardo que fa Marx i l'aplicació que en fa al seu Sistema Teòric. Seguint la classificació de Gill (1996), al llibre tercer d'El Capital es diferencien tres tipus de renda diferents:

- Renda absoluta. És aquella que prové de la simple apropiació privada del bé en qüestió. Aquest bé genera ingressos periòdics al seu propietari. El preu d'aquest bé es pot interpretar com una actualització de tots aquests fluxes (rendes) futurs.
- Renda diferencial I. És la que hem definit com a ricardiana. Deriva d'una simple diferència de productivitat (fertilitat) entre terres o béns naturals, assumint que tots ells s'exploten amb el mateix grau de tecnologia i capital invertit.
- Renda diferencial II¹⁰. En aquest cas, a part de diferents nivells de fertilitat, la terra es pot explotar invertint un major capital i aplicant millores tecnològiques que derivin en una major productivitat. Per exemple: fertilitzants, maquinària agrícola...

Tot i que la renda és un fenomen que es dona arreu del món, alguns països i regions basen la seva economia en indústries de naturalesa rendista, a partir de l'especialització productiva que hi té lloc pels seus avantatges competitius, parlant en termes de Ricardo. Aquest fet té implicacions polítiques i econòmiques importants, que desenvoluparem més endavant. Oyhantçabal i Alonso (2017) expliquen el procés de la següent manera: *"(...) en el despliegue de su proceso de crecimiento esas economías (desarrolladas) fueron demandando mercancías que por la inexistencia de condiciones naturales favorables no podían producir, o su producción era muy costosa (con muy baja productividad). Se trata de las mercancías de origen agrario o minero."*

En aquest sentit sorgeix la idea que la indústria turística es pot entendre com a rendista en tal que basa una gran part del seu valor afegit en característiques no reproduïbles i espacialment fixes. Aquestes característiques formen part del producte turístic i son indestriables de la resta de components. El turisme ofereix una "experiència" que inclou elements potencialment generadors de renda, com per exemple un paisatge i unes condicions climàtiques determinades, un entorn sociocultural i històric concret, infraestructures públiques adequades...

Una vegada plantejat el sector turístic com a indústria rendista, cal qüestionar quina relació pot tenir aquest fet amb el problema tractat a la primera part del treball. De quina forma interactua el turisme rendista amb el creixement

¹⁰ A partir d'aquí, ens hi referirem com a RDII.

econòmic i, més concretament, amb el creixement de la productivitat? Una primera hipòtesi la podem trobar a Fora-Alcalde i Espelt-Alba (2019), que tenint en compte la definició de renda diferencial feta abans, afirmen que “(...) la especialización de un país o región en la industria turística permite la generación de ingresos sin la necesidad de inversión. La vinculación entre desarrollo capitalista y acumulación queda aquí truncado y, por lo tanto, es esperable que, en el largo plazo, los países que se especialicen en la industria turística se encuentren con menores tasas de inversión y desarrollo de la productividad y, por ende, de crecimiento económico.”

El raonament sembla plausible i concorda amb la definició ricardiana de la renda. Però la noció de RDII té en compte que poden existir diferencials en els nivells d'inversió en el si d'una indústria rendista. De fet, repassant la literatura sobre renda agrícola a la Pampa argentina es poden trobar referències a les contínues revolucions tecnològiques que s'hi han duit a terme. A Farina (2006): “A partir del final de los '90 (...) hay un salto en el nivel de inversión de capital, que implicó un pico en la mecanización y en el uso de agroquímicos.” A Pierri (2011): “El aumento sostenido en los precios internacionales de los commodities que exporta Argentina, especialmente la soja, y el tipo de cambio depreciado fortaleció el ritmo de las inversiones en el sector agropecuario a partir del año 2002.”

Per tant, ens cal formular la següent pregunta: podem parlar d'una baixa inversió en el cas balear? Segons l'anàlisi dels diferents booms turístics (Rullan, 1998), el turisme s'ha reinventat cada vegada que ha estat necessari. Es poden entendre aquests booms com períodes d'inversió en sentit quantitatiu i qualitatiu, ja que transformen la mateixa estructura del sector. El segon boom, per exemple, fou precedit per la crisi dels 70's, i va consistir bàsicament en la introducció de nous productes turístics (innovació) com apartaments, ampliació i millora de la planta existent i urbanització extensiva arreu de l'illa. El tercer parteix de la crisi de principis dels 90's i implica també una intens procés inversor que intensifica el turisme i l'expandeix arreu de l'illa (agroturismes, lloguer de cotxes, segones residències...). A més, les empreses del sector turístic realitzen constantment innovacions de tipus incremental per millorar els seus processos productius, reduir costos i maximitzar ingressos. (Vegeu Jacob i Aguiló, 2008)

Aquí l'embull és majúscul: tractam una indústria que es reinventa i inverteix constantment, però trobam que som una economia amb baixos nivells de productivitat. Llavors, el bessó de la qüestió es pot resumir amb el següent enunciat: per què les grans inversions del sector turístic no es veuen reflectides amb uns alts nivells de productivitat? Potser és en la mateixa naturalesa del sector que es troba el bessó de la qüestió entre creixement i turisme.

En un treball recent (Du, Lew y Ng, 2014), es sosté que el turisme deixa d'estar correlacionat amb el creixement econòmic si es tenen en compte els determinants dels ingressos. Així, el turisme és motor de creixement a curt termini, però perd capacitat explicativa a mesura que l'economia creix: *“as soon as we took into account the standard income determinants, tourism no longer maintained its marginal explanatory power, even within major international tourism economies, and even if heterogeneity across countries was allowed. Our findings suggest that tourism development affects growth and income through the standard income determinants.”*

Si aquesta hipòtesi fos certa, les implicacions són descomunals. A nivell econòmic, voldria dir que hem basat la nostra economia en una indústria que no incentiva gairebé cap dels components essencials del creixement econòmic, tals com la tecnologia, l'educació, l'acumulació de capital físic, etc. Així mateix, la concepció rendista del turisme tendria implicacions a nivell polític de la mateixa mesura, ja que consideraria com a valor “públic” una part del benefici generat en aquest sector, entenent que una part del valor de les seves mercaderies provendria dels recursos paisagístics i socioculturals de les Illes Balears, que tenen característiques de béns públics. En casos més evidents com per exemple l'explotació petrolera aquest fet és clau per entendre els canons d'explotació que les empreses paguen a les institucions públiques, com a forma de redistribuir una part d'aquest valor.¹¹

6. Conclusions

Com s'ha anat explicant al treball, es troben dades suficients com per afirmar que les Illes Balears són un territori amb baix nivell formatiu, baixos nivells d'innovació i desenvolupament, que competeixen al mercat turístic internacional amb una franja de preus mitja-baixa, en part pel comportament dels seus baixos nivells de productivitat. Se'ns dibuixa un panorama i trobam que moltes vegades les explicacions de perquè és així es basen en la descripció del panorama mateix. Per exemple: perquè les Illes Balears són a la coa de l'estat en quan a productivitat? Perquè són al capdavant d'abandonament escolar, perquè no s'innova prou, etc. Però aquesta resposta, en el moment que no aprofundeix, assumeix que el panorama és contingent. Una resposta adient a la pregunta feta hauria de trobar relació entre aquest panorama i l'estructura productiva balear o, en tot cas, demostrar que no existeix tal relació i per tant, afirmar quelcom tan desconcertant com que aquest panorama podria no ser així, que es podria compaginar monocultiu turístic i un alt nivell d'innovació i educació i productivitat.

¹¹ Un cas paradigmàtic és el de l'Alaska Permanent Fund, un fons de propietat pública finançat per capital provinent de l'explotació petrolera que serveix per pagar una transferència anual a tot ciutadà de l'estat, independentment de la seva edat o situació laboral.

La principal conclusió que es pot extreure del treball és que existeix tal relació. L'explicació de la dutch disease exposa aquesta relació entre productivitat i estructura productiva en tal que la primera determina la segona, segons diferencials entre branques. Però abans hem criticat aquesta causalitat dient que en realitat és la rendibilitat qui determina la segona: una economia es pot basar en un sector molt rendible per qui determina la inversió, tot i que aquest sigui de productivitat baixa. Les lleis de Kaldor foren el gran paradigma que establia aquesta relació, i ens serveix fins a cert punt, ja que es donen casos d'economies terciaritzades que han mantingut i fins i tot augmentat els seus nivells de productivitat respecte la seva època agroindustrial. La tesi postkeynesiana de la demanda efectiva no fa referència a aquesta relació, com ja hem explicat abans. L'explicació rendista, en canvi, és prou consistent per relacionar la naturalesa mateixa del turisme amb la poca innovació, però donat els processos evolutius que han dut a terme els empresaris turístics, la resposta s'ha de trobar en la forma que té la inversió turística, donada la seva existència. Aquesta seria una direcció interessant per a properes investigacions.

La caiguda relativa de renda per càpita respecte la mitjana estatal i europea s'ha d'entendre a partir d'aquesta relació, i així ho tracten les aproximacions que es fan tant des de la dutch disease, com des de les lleis de Kaldor o el concepte de renda. La postura post-keynesiana també hi fa referència a partir de la distribució factorial de la renda. En aquest sentit, per a millorar aquest indicador s'hauria d'avançar en dues direccions, segons el que s'ha extret dels treballs observats:

- Per una banda la millora de la productivitat laboral, a partir de la canalització de capital públic i privat cap a sectors que presentin un grau elevat d'innovació i desenvolupament, així com taxes de reinversió de beneficis superiors a les del sector turístic. S'han dut a terme tasques en aquest sentit, i un bon exemple en seria el Parc Bit, així i tot els esforços han estat minsos, i quasi dues dècades després de la creació d'aquest espai, no es pot afirmar que hagi tingut repercussions a nivell macroeconòmic. Les polítiques públiques que vulguin anar en aquesta direcció requereixen d'alt consens social i polític i una enorme quantitat de recursos financers.
- Per l'altra banda, s'ha de reforçar el paper de la demanda interna i reduir la dependència de demandes exteriors. Aquest segon element, vist a l'apartat de la demanda efectiva, és clau per evitar la inestabilitat de l'economia balear a partir de la segona seqüencial que s'ha exposat. Un exemple pràctic en serien les conseqüències del Brexit. La importància del consum intern també és prou important ja que, incentivant la inversió en sectors com el manufacturer o l'agrari, té un impacte positiu en els nivells agregats de productivitat. Per reforçar la demanda interna s'ha d'evitar desajustos entre productivitat i nivells salarials, indexant l'evolució

dels segons a una relació fixa amb els primers. Aquest fet també evitaria tendències inflacionàries o deflacionàries via Costos Laborals Unitaris.

Finalment, cal seguir investigant les implicacions socioeconòmiques i ambientals del monocultiu turístic des de les ciències socials i naturals, apropant postures i intentant donar explicacions el més eclèctiques i completes com sigui possible. Un bon exemple d'aquesta tasca és el Laboratori Interdisciplinari sobre Canvi Climàtic de la Universitat de les Illes Balears. En coherència amb aquest fet, és necessari millorar el sistema d'indicadors que s'utilitzen, incorporant a les magnituds macroeconòmiques elements mediambientals, laborals o institucionals. Això és essencial per avançar cap a una estratègia unitària que permeti revertir el fenomen analitzat, millorant el benestar dels ciutadans d'aquesta terra.

7. Bibliografia

A. P. Thirlwall, 1983. "A Plain Man's Guide to Kaldor's Growth Laws," *Journal of Post Keynesian Economics*, Taylor & Francis Journals, vol. 5(3), pages 345-358, March.

Alenyà, M. & Navinés, F. (Coords.). (2010). *L'economia balear 1970-2010*. Palma: Documenta Balear.

Capó Parrilla, J. (2006). *Especialización en turismo y crecimiento económico*, A. FORCADES (dir.), *Repensem el model de creixement de les Illes Balears*, Palma, Cercle d'Economia-Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Mallorca.

Capó Parrilla, J., Riera Font, A., & Rosselló Nadal, J. (2005). El desarrollo turístico como manifestación de la dutch disease. El caso de Baleares. *Boletín Económico de ICE*, (2861), 41-53.

Consell Econòmic i Social (2018). *Memòria socioeconòmica. Sobre l'economia, el treball i la societat de les Illes Balears 2017*.

Corden, W. M., & Neary, J. P. (1982). Booming sector and de-industrialisation in a small open economy. *The economic journal*, 92(368), 825-848.

Corden, W. M. (1984). Booming sector and Dutch disease economics: survey and consolidation. *oxford economic Papers*, 36(3), 359-380.

Du, D., Lew, A. A., & Ng, P. T. (2016). Tourism and economic growth. *Journal of Travel Research*, 55(4), 454-464.

Farina, Joaquín. *El concepto de Renta: un análisis de su versión clásica y marxista. ¿Son aplicables a la Argentina actual?* (2006)

Fora-Alcalde, F. Espelt-Alba, R. (2019). La configuración de la industria turística: rentismo, desarticulación productiva y devaluación salarial.

Gill, L. (2002). Fundamentos y límites del capitalismo. Trotta.

Gylfason, T. (2001). Natural resources, education, and economic development. *European economic review*, 45(4-6), 847-859.

Jacob, M.; Aguiló, E. (2008). La Innovación en el Sector Turístico: El caso de Baleares. ROTUR/Revista de Ocio y Turismo.

Manera, C. (2009). El creixement de l'economia turística a les Illes Balears, 1970-2008. *Recerques: història, economia, cultura*, (58/59), 151-192.

Manera, C., Franconetti, J. & Navinés, F. (2016). La sostenibilitat del model de creixement de Balears: noves aportacions per al debat. Jornades de reflexió estratègica dins del marc de la 'Recerca i Innovació per a la Sostenibilitat: la necessitat d'un pacte'

Manera, C., y Valle, E. (2017). Industria y servicios en Baleares, 1950-2015: la desindustrialización regional en una economía terciaria. *Investigaciones de Historia Económica-Economic History Research*.

Mascaró, P.; Navinés, F. (2004) «Turisme i territori, elements per explicar la competitivitat i la productivitat a les Illes Balears». Documents 1. Comportament de la productivitat i la competitivitat a les Illes Balears. Palma: Consell Econòmic i Social de les Illes Balears

Navinés, F., & Ronquillo, A. (2001). Modelos de previsión de la demanda turística alemana y británica en Baleares y por islas. © Estudios Turísticos, 2001, núm. 147, p. 95-102.

Navinés, F., Planas i Casamitjana, L., & Ronquillo, A. (2002). Models de comportament de la demanda turística britànica i alemanya a les Balears, i efectes de l'ecotaxa per a aquests mercats.

Navinés, F.. (2006). Algunes reflexions fetes des de l'enfocament clàssic de l'excedent sobre el procés de terciarització i especialització productiva: el cas de Balears., A. FORCADES (dir.), *Repensem el model de creixement de les Illes Balears*, Palma, Cercle d'Economia-Cambra de Comerç.

Oliver, X., & Rosselló-Villalonga, J. (2019). Does the Economic Productive Structure Determine Early School Leaving Rates? Evidence from Spanish Regions, 2000-2013.

Oyhantçabal, G., Alonso, R. (2017): Hijos de la renta: apuntes sobre la economía política del Uruguay.

Pierri, J. A. (2011). El concepto de renta en los clásicos aplicado al estudio del conflicto agrario del año 2008. *Mundo agrario*, 11(22).

Pla de ciència, tecnologia, innovació i empenedoria de les Illes Balears 2013-2017 del Govern de les Illes Balears pàg 38-41

Roncaglia, A. (1994). *Elements fonamentals d'economia política*. Eumo.

Rullan, O. (1998). De la cova de Canet al tercer boom turístic. Una primera aproximació a la geografia històrica de Mallorca. *El medi ambient a les Illes Balears. Qui és qui*, 171-213.

Shaikh, A. (1978). An introduction to the history of crisis theories. *US capitalism in crisis*, 219-241.

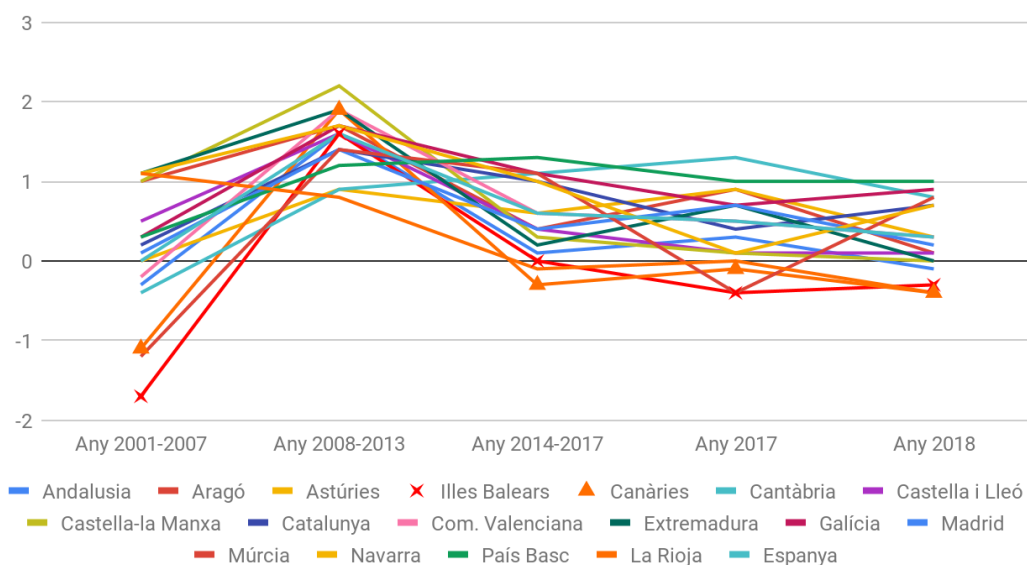
Torvik, R. (2002). Natural resources, rent seeking and welfare. *Journal of development economics*, 67(2), 455-470.

Annex. La productivitat per treballador durant la crisi

A l'apartat 4 del treball, que fa referència al fenomen estudiat, es dedueixen analíticament els components de la renda per càpita: la taxa d'ocupació de la població i la productivitat del treball. S'ha defensat la idea que la productivitat és el principal determinant de la caiguda relativa d'aquest indicador, explicant que aquesta és la variable que presenta una caiguda generalitzada des de mitjans dels anys vuitanta, a excepció dels anys de la Gran Recessió. Aquest annex tracta d'explicar aquesta excepció i el perquè de la seva poca importància.

Com es pot observar al gràfic adjunt, totes les comunitats autònomes van millorar la seva productivitat per treballador els anys de la crisi, i aquest és un fet que s'estén a altres contextos històrics. La raó de perquè és així resulta simple: si definim aquesta magnitud com la quantitat d'*output* dividida pel total de factor treball, llavors una caiguda del denominador com és el cas de la destrucció de llocs de treball durant la crisi implicarà el creixement del resultant. De fet, es veu que la recuperació econòmica en forma de creació de l'ocupació implica una nova caiguda de les taxes de variació d'aquesta variable. Les dues úniques comunitats autònomes que no presenten cap taxa positiva una vegada recuperades de la crisi econòmica són les Illes Canàries i les Illes Balears (assenyalades amb triangle i creu, respectivament), que, resulten paradigmes del fenomen estudiat: les dues eren capdavanteres en PIB per càpita als anys vuitanta i no han fet més que retrocedir en el rànquing estatal. Això ens duu a pensar que el comportament de la seva productivitat s'ha d'explicar per causes intrínseques al seu model productiu

Taxes de variació de la productivitat al treball (2001-2018)

Font: elaboració pròpia a partir de dades de FUNCAS